

Отримано: 27.05.2019 р.

Прорецензовано: 18.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: cerkas@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-88-96

Атаманенко В. Проблеми класифікації документальних джерел XVI – першої половини XVII ст. у науковій спадщині М.П. Ковальського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 88–96.

УДК 930.1(477)

Віктор Атаманенко

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО

У статті розглянуто розгляд відомим українським істориком та джерелознавцем М.П. Ковальським кола проблем, пов'язаних з методологічними та прикладними аспектами проведення типології та класифікації документальних джерел з історії ранньомодерної України. Дослідження здійснено на основі опрацювання монографічних праць, які публікувалися в кінці 70-х та на початку 80-х років минулого століття.

Ключові слова: М.П. Ковальський, історіографія джерелознавства, типологія, класифікація, документальні джерела.

Viktor Atamanenko

PROBLEMS OF THE CLASSIFICATION OF THE 16TH – EARLY 17TH CENTURIES DOCUMENTARY SOURCES IN THE SCIENTIFIC LEGACY OF THE M. KOVALSKY

Review of the problems of typology of historical sources has a long historiographical tradition, but the beginning of their scientific (in methodological, methodical and applied aspects) processing can be attributed to the 60-ies of the last century. Classification of documentary sources on the history of Ukraine in the 16th – the first half of the XVII century belongs to the famous Ukrainian source-critic Mykola Kovalsky. In his monographic publications on source studies, as well as in a number of articles, he reviewed various issues of the typology of historical sources. The scientist took the entire collection of written sources of different typological affiliations, as a basis for the characteristics of the source base. They have already been published by Ukrainian, Polish and Russian archeographers, as well as found in archival institutions of different countries and introduced into the scientific circulation by the scientist himself. He included documents of higher and local authorities, the chanceries of the Grand Duchy of Lithuania, the Polish kingdom and the Polish–Lithuanian Commonwealth, judicial and administrative institutions, etc.

The arrangement of such a significant number of historical sources could only have happened on the basis of various classification and systematic grounds. The researcher used them in their entirety and used expanded typology terminology.

Conclusions made by M. Kovalsky have not lost their scientific significance. Some of them are not fully assimilated by historical source criticism and require discussion by a wider range of specialists. Separate conclusions require clarification on a narrower range of sources at the level of species, subspecies, varieties, etc.

The attempt to highlight all such blocks in this article, can serve as an impulse to continue the discussion of a number of issues of historical sources in their classification aspect. This is especially true of the categorical apparatus of the historical-typological method and the hierarchy and the interrelations of various research activities.

Keywords: M. Kovalsky, historiography of the source studies, typology, classification, documentary sources.

Питання класифікації історичних джерел завжди посідали помітне місце в джерелознавчій проблематиці, починаючи з перших спроб наукового дослідження історії України. Але в усій сукупності історичного минулого вони й до сьогодні залишаються незавершеними та, відтак, завданням української (і не тільки) історичної науки. Існуючі українські посібники з джерелознавства структуровані або за типами (в яких найважливіші – письмові – поставлені на останньому місці та кожному з їх видів присвячено незначний обсяг), або на основі поєднання видового та хронологічного підходів. Вони є проявами усталеного в дидактичних працях підходу і цілком відповідають потребам різно-

бічного погляду на структуру джерел з історії України. Зрозуміло, що вони не можуть не відсилати читачів до ґрунтовніших, наукових, праць з джерелознавства чи проблемного, чи видового, в тому числі й узагальненого їх представлення. Для історії України XVI – першої половини XVII ст. такими є, безперечно, праці М.П. Ковальського. Не є таємницею, що найважливіші з них мали статус навчальних посібників, але були складовими ґрунтового монографічного дослідження, як цілком зрозумілим був вибір саме такої форми представлення результатів вивчення проблем джерелознавства XVI – першої половини XVII ст. М.П. Ковальським.

Такий подвійний характер праць не міг не відобразитися на викладі матеріалу, повторі окремих сюжетів, застосування різних підходів до проблеми класифікації джерел, а глобальність практично недослідженої проблематики – на широкому (хоча й критичному) використанні історіографічного доробку попередників. Скоріше за все, це, як і пов'язані з зазначеними чинниками окремі непослідовності та суперечливості, чудово розумів і сам М.П. Ковальський, даючи своїм учням теми досліджень, які стосувалися окремих категорій історичних джерел та проведення їх типології. Чи вдалося їм це зробити – питання риторичне. Видання монографічних праць М.П. Ковальським охопило тривалий час, протягом якого можна простежити відмінності у класифікації джерел XVI – першої половини XVII ст. залежно від предмета кожної з них.

Перш за все, варто зупинитися на термінологічному супроводі типології історичних джерел. Як відомо, в радянській історіографії при її проведенні використовувалися два поняття – «класифікація» та «систематизація», а застосовувалися вони для позначення операцій з різними критеріями. Такими були або суттєві, або несуттєві ознаки. Відповідно були відмінності у позначенні тим чи іншим терміном тієї чи іншої операції. У працях М.П. Ковальського використовувалася переважно категорія «класифікація», але наскрізної для всіх робіт чіткості побачити неможливо. Не в останню чергу це пояснювалося тією обставиною, що перші три книги засновувалися на характеристиці джерел, які були археографічно освоєні протягом тривалого часу та різними національними школами, що необхідно було враховувати при характеристиці документальних публікацій. Сам автор відзначав, що вважає доцільним та зручним проводити її не за видовим чи тематичним принципом, а за археографічними центрами та видавцями, але свідомий того, що такий підхід далекий від досконалості і що на наступному етапі варто застосувати тематичний підхід [2, с.9]. Як видно, окремий (найбільш доцільний) видовий підхід в якості окремого етапу не згадувався.

В ряді випадків М.П. Ковальський згадує родовий рівень класифікації щодо опублікованих у археографічних виданнях джерел. Цікавим тут видається виділення, окрім відомих документальних та оповідних, ще таких категорій (йдеться про публікації, а не джерела), як епістолярні та комбіновані [3, с. 9]. На сьогодні можна говорити про те, що цілий ряд джерел міг мати подвійну природу, якщо йдеться, наприклад, про листування офіційне та приватне. Останні здебільшого (якщо не завжди) мають нарративний характер, але відрізняються між собою за рівнем відображення та втілення дійсності. Офіційне листування не могло не виконувати функцій розпорядчих та звітних. Комбінованими (складними, складеними) варіантами окремих пам'яток можуть бути представлені чи не всі різновиди історичних джерел. Такими, наприклад, були вже найдавніші українські рукописні пам'ятки – літописи, які, будучи творами перш за все історичними, включали в себе акти, публіцистику, законодавство. Такими ж, якщо говорити про хронологію розглядуваної тут класифікації, могли інвентарні описи, люстрації, які могли містити в своєму складі тексти надань, привілеїв тощо. В даному випадку зовсім не йдеться про розширення кількості родів письмових джерел, а лише про можливість на основі висновків М.П. Ковальського уточнення класифікаційної схеми стосовно джерел XVI – першої половини XVII ст.

Критерії проведення типології застосовувалися відмінні. Це вже згаданий тематичний підхід (як синонім іноді вказувався зміст), за «видовими ознаками та формою записів» [2, с. 31], місце утворення джерел (центрально чи місцеві органи влади) [2, с. 37], важливість [2, с. 52], тематика та видові особливості [2, с. 64], оригінальність (оригінали та копії) [2, с. 67], зміст [2, с. 67], місце виникнення [3, 42], різновиди та зміст [1, с. 14], соціальні групи, яким документи видавалися [1, с. 19], спільністю походження [5, с. 7], походження та форма (актовий формуляр) [5, с. 41]. Часто використовувана вченим категорія «група» тотожна тематичним блокам, видовим ознакам, а поділ на групи доповнюється поняттями різновидам та поєднанням видового та тематичного підходів [2, с. 31, 39, 93]. Таким чином, можна говорити, що при проведенні групування (типології, класифікації) головним був тематичний/проблемний підхід.

Такий тематичний підхід застосовувався для характеристики вміщених до публікацій документів, при чому використовувався досить широкий набір загальників (документи, «привілеї», грамоти, комплекс, послання, акти, матеріали, епістолярні пам'ятники) [2, с. 16 – 17, 20 – 23]. Як видно, деякі з них несли видове навантаження. Тематичний підхід до групування джерел в усіх випадках носить обмежений характер через таку властивість джерел, як поліінформативність. А саме він регулярно присутній у працях М.П. Ковальського. Ця суперечливість, наприклад, проявилася при характеристиці структури «Архива Юго-Западной России» (АЮЗР), де автор вказав, що «за своєю тематикою документи, включені до АЮЗР, можуть бути об'єднані в кілька груп, які переважно були видані не компактно, а надруковані в розрізненому вигляді в різних частинах і томах АЮЗР» і висвітлюють наступні проблеми [2, с. 68]. Необмеженість проблемою тільки української адміністрації М.П. Ковальський вважав і відповідну частину АЮЗР, де висвітлюються такі проблеми, як розвиток міст, торгівлі, участь міщан у антифеодальних виступах, козацтво, стан оборони, призначення на місцеві уряди, пригнічення населення та ін. [2, с. 67 – 68].

При проведенні типології М.П. Ковальський використовував оригінальну термінологію, таким чином фіксуючи класифікаційні елементи окремих видів історичних джерел. Так, сукупність опублікованих «різних різновидів грамот і актів», виданих владами ВКЛ та Польщі, «угод, юридичних документів» він «грамоти» жалувані, підтверджувальні, окружні, вкладні, дарчі, купчі, праві, духовні, судні, поручні, роздільні, позикові, данні та ін., «привілеї», «листи», «посельство», «откази», «отписи», «справи», «вироки», «декрети», «заруки», «припоручення», «оповідання», статuti, конституції, універсали, едикти, ординації [2, с. 20, 93; 3, с. 11 – 12] тощо. Вони згодом починають супроводжуватися іншомовними (сучасними) варіантами [36 с. 26, 30]. Такий підхід був і залишається найбільш перспективним при проведенні типології джерел.

Видовий підхід найбільш послідовно було застосовано для характеристики таких видань, як «Русская историческая библиотека», «Акты Московского государства», «Документы Московского архива Министерства юстиции», «Памятники, издаваемые Киевской археографической комиссией» [2, с. 31, 39, 41 – 42, 52 – 53], але при розгляді документів окремих томів АЮЗР він дещо порушується. Тут виділяються такі «різновиди»: 1) інвентарі, 2) яскраві факти про... зі скарг, 3) донесення, оголошення та скарги, 4) документи зі свідченнями про утиски селян, 5) заставні, орендні записи..., 6) звістки зі скарг... [пор.: 2, с. 60 – 61 та 2, с. 63 – 66].

Подана на початку розгляду закордонних археографічних публікацій класифікація джерел більше відповідає видовому критерію Це законодавчі пам'ятки, сеймові постанови, щоденники сеймів, акти місцевих органів, міські книги, публічно-правові акти (до них тут віднесено люстрації, інвентарі та ін.), приватно-правові акти тощо [3, с. 9, 24]. Скоріше за все, в ряді випадку йшлося про видання джерел подібної видової належності. В подальшому вона також доповнювалася реалізацією того самого тематичного принципу [3, с. 15 – 19]. При характеристиці «найтривалішої» археографічної серії «Гродські та земські акти» («Akta grodzkie i ziemskie») М.П. Ковальський погодився з точкою зору І.П. Крип'якевича про вірцевість цього видання [3, с. 29 – 30]. Типологія тут починається також з окремих «груп серії», а продовжуються за документами чотирьох томів за тематичним принципом та, окремих випадках – за видовою належністю [3, с. 30 – 34].

Зазначивши існуючу в джерелознавчій літературі високу цінність документів родинних архівів, М.П. Ковальський подав свідчення про структуру та сам архів князів Сангушків та розділив опубліковані з нього документи всієї серії на дві великі частини за місцем виникнення (створені 1) урядовими органами та 2) в шляхетському середовищі – документи і листування) та провів для кожної класифікаційні операції (за групами томів). В першій він «об'єднав» документи знову-таки «за тематичною та видовою ознаками» у «щонайменше» шість груп [3, с. 42 – 45]. Така вказівка свідчить про розуміння автором прикладного (до дослідницької проблематики) характеру застосування тематичного критерію. Для другої групи було задекларовано і загалом послідовно втілено в життя видовий принцип. Тут у категорії «приватно-правові акти» було виділено види: купчі, дарчі, заставні, надавчі (пожалування), заповіти, угоди, скарги, маніфестації, протестації, а також записи про передачу сіл іншим власникам, акти та спори про селян. Нижче в даній групі згадано «майнові акти», серед яких «значний інтерес представляють свідчення про» поділ володінь [3, с. 45 – 46]. Традиційно, в ряді випадків подавалися короткі свідчення про зміст документів та номери їх у виданні. Використовувалися і надвидові поняття, як, наприклад, «фіскальні документи», до яких було віднесено квити та грамоти [3, с. 45].

Виділяються категорії опублікованих документальних джерел і в збірках матеріалів різної родової належності. Тут вказуються види офіційні звіти, привілеї, урядові документи з козацького питання, підтвердження маєткових надань та групи інструкції, реляції, листування урядовців [3, с. 57 – 59].

До характеристики долучалися також серійні видання, в яких необов'язково могли бути публікації джерел до історії України. Так, М.П. Ковальський вказує, що з 29 – томної «Бібліотеки ординації Красінських» два документи стосуються українських земель. Обидва вони, до течі, відносяться до описово-статистичних джерел. Це «інвентар острозьких духовних володінь 1571 р.» та люстрація Галицького староства 1566 р. [3, с. 27]. Крім того, розглядалися й публікації у «Волинському щорічнику» («Rocznik Wołyński», томи III та VII), де були опубліковані джерела, які стосувалися Острога [3, с. 28 – 29].

Як видно, при характеристиці археографічних видань М.П. Ковальський використовував різноманітні типологічні критерії. Метою, як здається було показати як стан введення до наукового обігу документальних джерел з історії України XVI – XVII ст., але й показати їх інформаційний потенціал з точки зору цілого ряду проблем конкретно-історичного характеру. Це знову підкреслює думку про те, в усій повноті дати джерелознавчу характеристику навряд чи можливо без розгляду чи бодай уваги до визначеної історичної проблеми чи її повністю на її прикладі.

Розгляду архівних зібрань джерел з історії України також була присвячена ціла низка згаданої серії монографічних праць М.П. Ковальського. Але початок такого підходу відбувся за п'ять років до цього, у праці, присвяченій джерелам про початковий етап книгодрукування на українських землях.

В присвяченій огляду основних вітчизняних зібрань документів книзі М.П. Ковальський відзначив можливі принципи її побудови: розглядати неопубліковані джерела або за проблематикою дослідження (за окремими питаннями) чи виходячи з фондоутворювачів. Перший, тематичний, якого досить послідовно в багатьох випадках дотримувався у вже розглянутих вище працях, він відкинув зразу, а другий вважав можливим при вивченні певних тем і питань [4, с. 8]. Таким чином, тут зауважено не тільки підходи до структури конкретного джерелознавчого дослідження, а й два існуючі в традиції і сучасності підходи до типології джерел (другий, іноді поєднуючись з видовим, представлений в багатьох дисертаційних дослідженнях та їх авторефератах). М.П. Ковальський обрав як найбільш раціональний принцип «групування» архівних джерел все-таки не за архівними установами, а за походженням, за фондоутворювачами, додавши, які знаходяться між собою в генетичному зв'язку. При цьому він зауважив і ті критерії, які при їх функціонуванні та діяльності привели до виникнення певних за своєю формою, видовим ознакам і іншим особливостям джерел [4, с. 8]. Тут же у вступній частині було згадано і вказано визначення такої категорії, як масові (та найбільш масові), до яких автор відніс книги судово-адміністративних установ різного рівня [4, с. 9]. Відтак, характеристиці підлягали не тільки документи, а їх зібрання. Віднесення до масових джерел приказної документації та матеріалів Метрики, для яких було зазначене спеціальне дослідження, М.П. Ковальський не розглядав. Переходячи до розгляду шляхів архівної евристики, М.П. Ковальський погодився з думкою Л. Шепелева про поділ фондів на основні та ті, які лише частково відносяться до досліджуваної теми [4, с. 13].

Характеристика документів судово-адміністративних установ починається з характеристики їх різновидів, а їх книги поділяються на чистові (індукти) та чорнові (мануали). Поділ гродських книг на книги записів, реляцій та повноважень, як це робили польські археографи, М.П. Ковальський вважав недосконалою, оскільки не враховує розмаїття актів та форм актових книг [4, с. 32 -33]. Відтак, автор запропонував таку класифікацію гродських і земських книг за видами та різновидностями, враховуючи їх форму, походження, зміст та призначення на п'ять великих груп (видів): первинні записи або протоколи, чистові записи або індукти, зв'язки рукописів або фасцикули копій індукованих чи неіндукованих книг, реєстри справ, предметно-іменні і інші покажчики чи індекси вміщених у книгах актів, де останні два мали допоміжний характер. Нижче до книг допоміжного характеру було додано сумаріуші (сумарії) чи заголовки актів – реєстри судово-адміністративних справ, грамот, привілеїв та ін. [4, с. 33]. Важливим тут є застосування до гродських документів категорії «акти» та «актові записи» [4, с. 32 – 33], оскільки не всі вони такими були. Ще одне зміщення помітно при виділенні різновидів актів з книг протоколів та індуктів: книги записів публічно-правових і приватно-правових актів та судових актів. Перші поділялися на:

книги інскрипцій, до яких вносилися різні контракти про нерухомість і серед яких розрізняються за змістом особливі різновиди актів: *donationum* (дарчі, жалувані), *recognitionum* (свідчення, зізнання, повідомлення), *resignationum* (продажні записи, передачі);

книги реляцій (донесення, повідомлення, виклади справ), до яких вносилися записи незалежно від змісту та форми, в тому числі облятовані документи;

книги облят, маніфестацій, протоколи повноважень, протоколи присяг велися не в усіх установах, а лише в окремих на території Галичини [4, с. 34 – 35].

Другі (судові акти) представлені протоколами судових справ та слідств у карних справах (акти інквізицій), книгами судових рішень (декретів) та реєстрами справ [4, с. 35].

Існували випадки, коли до складу однієї книги включалися кілька різновидів актів. В ході функціонування гродських та земських установ утворилися особливі книги скарг, розглядів дрібних судових справ – книги кверелей [4, с. 35].

Вся значна сукупність «актових записів» за формою може бути об'єднана в такі групи, як судові рішення-декрети, свідчення та звіти-реляції, приватно-правові акти, протести, скарги та маніфестації, публічно-правові акти. В окремих випадках М.П. Ковальський до вказаних категорій додавав назви різновидів джерел – заповіти, купчі, продажні, мінові (приватно-правові акти), королівські і великокнязівські грамоти, привілеї, сеймові конституції, ухвали сеймиків, універсали, люстрації, розписи податків (публічно-правові акти) [4, с. 35 – 36].

Поряд із матеріалами гродських та земських установ, М.П. Ковальський виділив як окрему групу (особливо велику) судово-адміністративних книг міст. Їх характеристику та виділення видів (сукупно шести стосовно книг) було подано на прикладі м. Львів [4, с. 36 – 37].

Як особливий «різновид та одночасно форму» джерельної інформації про зміст актових записів актових книг було виділено поряд з сумаріушами ще видимусів. Критерієм для їх класифікації М.П. Ковальський обрав форму (на першому рівні, поділ на групи) та походження (на другому рівні, поділ на різновиди) [4, с. 58]. До великих груп було включено виписи з різних установ в зібранні Оссолінського та сумаріуші з зібрання Радзимінського. До різновидів відносилися конкретні гродські та земські установи [4, с. 58].

Завершується розгляд документів судово-адміністративних установ виділенням п'яти різновидів на основі походження та форми. Такими були:

акти державної влади: королівські та великокнязівські «листи» – грамоти, маніфести, декрети, мандати, глейти, надання світським та духовним феодалам на земельні володіння, адміністративні, судові, військові посади, привілеї шляхті та магнатам, феодалам окремих земель, містам на самоврядування, купцям на безмитну торгівлю, призначення збирачів податків, митників та ін.;

документи шляхетських станово-представницьких органів – сеймів та місцевих сеймиків: сеймові конституції та універсали, постанови (ляуди) сеймиків та ін.;

офіційні урядові документи обліку нерухомого майна та його контролю, державних податків: ревізії та люстрації староств, замків, державних і приватних володінь, податкові і поборові реєстри, тарифи подимного і інших податків, свідчення про розміри сплачених податків і списки їх платників;

приватно-правові акти, в тому числі про феодалну власність і господарство, майнові акти, акти продажу – купівлі, купчі, володільчі («крепости»), дарчі, орендні контракти, «посесії», заповіти – тестаменти, дарчі, заставні акти («застави»), підтвердження про сплату податків, повернення позичених грошей («квити», «зиски»), заставні записи («застав», «заклад»), купчі кріпості, надання повноважень, мінові акти, присяги, апеляції, заяви («реляції»), протестації і скарги на магнатів і шляхту за їх зловживання владою, беззаконні дії, посилення експлуатації, грабунки майна, їх взаємні наїзди тощо;

судові розгляди, рішення та приговори [4, с. 68 – 69].

На прикладі даного фрагменту видно, що застосовуються не завжди узгоджені між собою критерії. Видові ознаки можуть супроводжуватися елементами тематичного. Деякі різновиди можуть бути віднесені до кількох груп. Досить заширокою виглядає різновид «приватно-правові акти». М.П. Ковальський широко використовував оригінальну термінологію. Присутня вона і тут, в тому числі й у вигляді словника найуживаніших термінів [4, с. 69 – 71]. Але в поданому вище фрагменті класифікації також зустрічаються оригінальні назви, які не відносяться до української традиції.

На час написання своїх джерелознавчих монографій М.П. Ковальський був одним з кращих знавців Литовської метрики в СРСР, але в одній з них приділив цьому «ціннішому та компактному унікально-

му зібрань документальних джерел» [1, с. 5] не так і багато місця. Проведена тут типологія метричних документів виглядає стрункою та кількарівневою. З цієї точки зору, важливим є об'єднання з нею в одному тексті приказної документації. Таким чином, наголошувалося на належності до діяльності вищих державних органів влади. І тут М.П. Ковальський широко використовує оригінальну термінологію [1, с. 14 – 15]. Як цікавий підхід можна розглядати ту обставину, що форми записів (всього 20; листи, підтвердження, конфірмації, привілеї тощо) було об'єднано в чотири групи.

Як у попередньому випадку, так і в подальшому при характеристиці Метрики М.П. Ковальський послуговувався відбором для цього окремих книг. Підставою цього цілком логічно вказувалися значний обсяг документів та частка «українських» матеріалів [1, с. 15]. І тут також поєднувалися видовий та тематичний принципи («розглянемо зміст основних видів актів та їх різновидів») [1, с. 15]. Увагу автор приділив одному з найбільш поширених «видів записів» з восьми книг Метрики, «листам»-грамотам. За змістом серед них він виділяє такі різновиди, як «листи»-наказипредставникам місцевої адміністрації з внутріполітичних та військових питань, «листи»-розпорядження до місцевої адміністрації з господарських та фінансових питань, «листи» про надання земельних маєтків та селян феодалам, «листи» з дозволом організувати ярмарки та торги, відкривати корчми, «листи»-дозволи на безмитну торгівлю, «листи», які представляли собою майнові угоди між феодалами, «листи» про взаємовідносини між світськими та духовними феодалами. Поза цими сімома різновидами зазначаються як окремих різновид «листів» «лист продажний», а далі «привілеї» як досить поширений вид записів. «Привілеї» мають багато спільного з «листами», але відрізняються тим, що не містять розпоряджень, наказів та інших норм подібного імперативного характеру. Настільки ж поширеними, як і попередні види актових записів, були «потверження» («подтверждения») – підтверджувальні грамоти. Залежно від того, представникам якої соціальної групи вони видавалися, ці «грамоти» можуть бути розділені на групи: підтвердження шляхти, міщанам, духовенству [1, с. 15 – 20].

До цих видів записів близькими, на думку М.П. Ковальського, були близькими ті, в яких фіксувалися факти пред'явлення документів в канцелярію для засвідчення в певних правах та привілеях. Заголовки таких актів мали особливу форму. Особливі форми записів привілеїв складали «выписане привилею», «видимуси». Близькими до жалуваних та підтверджувальних грамот були «признания» – офіційні фіксовані надання прав і повноважень. «Визнанням» називалося засвідчення оригінальності документів особою, від імені якої він укладався. Далі автор зупиняється на таких джерелах, як зібрання, оповідання, угода, квитанція чи лічба. Хоча серед книг Метрики були спеціальні судові, але і в книгах записів зафіксувалися спірні судові справи [1, с. 20 – 22].

Книги судних справ були чи не найбільшою частиною Метрики. Тут М.П. Ковальський притримується класифікації С. Пташицького, але її загальний (книжний) характер він доповнює характеристикою «форм (чи видів записів)» таких, як «справа», «обложено», «преложено», «припоминане», «оповеданье», «вызнанье», «вырок» та ін. [1, с. 23 – 26].

Книги публічних справ є порівняно незначною. До них вносилися сеймові чи конфедератські рішення, постанови, переліки виставлених на військову службу і на публічні роботи людей, посольства тощо. Як і в книгах записів, тут можна знайти й копії великокнязівських та королівських грамот, привілеї на маєтки і ін. [1, с. 27].

«Останнім компактним відділом» книг Метрики з історії України є книги переписів. Він має особливу цінність, як і взагалі люстраційні документи. До історії України з 22 книг з досліджуваного періоду стосуються тільки дві – за 1545 та 1552 рр. [1, с. 27]. Тут М.П. Ковальський значну увагу приділяє показу інформаційних можливостей пописів замків.

Характеристику джерел з польських архівів М.П. Ковальський продовжує характеризувати та групувати («складають такі групи») за фондоутворювачами. За цією ознакою він виділяє документи вищих урядових законодавчих органів, акти гродських і земських судів, родинні архіви, колекції документів [8, с. 7]. Групи документів Коронної метрики автор виділяє на основі напрацювань польських дослідників. Такими є книги записів, книги посольств, книги з печатками, Мазовецька метрика, книги асесорського суду, книги референдарського суду, копії Литовської метрики, люстрації. Вони рядом груп тотожні документам Литовської метрики. Тут згадується як окрема частина Коронної метрики Руська чи Волинська метрика як спеціально виділена група книг; іноді вона називається коронними книгами Литовської метрики [8, с. 8, 16]. Приводячи групування С.К. Ганкевича (15 груп), М.П. Ковальський додає, що «є ще й інша безліч/значна кількість (множество) різновидів записів у цій групі книг метрики» [8, с. 17].

При характеристиці люстраційних книг М.П. Ковальський звернув увагу на складний характер однієї з них. В ній містилися документи різних років та різних воєводств. Вище вже відзначалася потреба виділення таких, комплексних, складаних, джерел при проведенні типологічних операцій.

Своєрідним підсумком більшості праць стала книга, присвячена структурі джерельної бази. При виділенні основних груп (об'єднаних спільністю походження) документальних джерел М.П. Ковальський знову поєднав різні підходи. Так було виділено групи джерел законодавчих, сеймові конституції, документи канцелярії ВКЛ, документи російських виконавчих органів, документи сеймиків, діловодча документація та актові записи судово-адміністративних установ, документи братств [5, с. 7].

Підсумовуючи вагу Метрики, М.П. Ковальський використав поняття «значимість для вивчення загальнодержавних питань» для книг публічних справ, «найбільш обширні свідчення з соціально-економічної історії» для книг записів, «надзвичайно важливі» як джерело люстрації [5, с. 15 – 17]. При класифікації документів Коронної метрики видовий принцип витримувався більш послідовно. Вона тут представлена такими групами, як привілеї, королівські мандати і універсали, приватно-правові акти, сеймові ухвали, поборові реєстри і документи люстрацій та ревізій, документи зовнішньополітичних відносин [5, с. 21]. Було проведено також групування (за змістом) сеймових конституцій. Розміщена вона була після характеристики Статутів ВКЛ, що цілком логічно і засновувалася на тематичному принципі [5, с. 30 – 31]. Ухвали суттєво доповнюються в інформативному плані сеймовими діаріушами, які на відміну від перших, нормативного характеру, склалися переважно приватними особами і не мали офіційного значення [5, с. 33]. З сеймових документів було виділено постанови (лауди), інструкції послам [5, с. 34]. Такий же видовий принцип було втілено і при виділенні різновидів документів судово-адміністративних установ на основі походження та форми (актового формуляру): публічно-правові акти, документи ревізій, приватно-правові акти (до яких віднесено в т.ч. інвентарні описи, фінансові документи, юраменти), що не охоплює всієї різноманітності цих документів [5, с. 41]. Як додаток до праці було включено термінологічний словник лексики судово-адміністративних установ, значно ширший, ніж при характеристиці архівних зібрань [5, с. 81 – 90].

Три праці М.П. Ковальського стосуються ряду проблем джерельної бази конкретних досліджень – книгодрукування, актів про міста та українсько-російських зв'язків. Порівняно з попередніми, вони мають певні особливості та розширені підходи, але також поєднують видовий та тематичний підходи. В усіх випадках проведення класифікації за різними критеріями супроводжувалося ширшими чи вузкими елементами інформативної характеристики окремих джерел.

З типологією джерел пов'язане поняття джерельної бази хоча б тому, що поділяє сукупність джерел на категорії початкова, реальна, актуалізована, потенційна сума історичних джерел. Можливо, вперше використав його М.П. Ковальський для встановлення комплексу джерел за установами та інституціями (фондоутворювачами) при характеристиці видань Київської археографічної комісії [2, с. 51, 62].

Чи не найпослідовніше видовий принцип класифікації було застосовано щодо джерел до історії міст. Це в наближеному вигляді видно вже на прикладі характеристики АЮЗР, де виділяються «жалувані та підтверджувальні грамоти» 1) на магдебурзьке право, організацію торгівлі, 2) на надання міського статусу, 3) про ремісників та цехи, 4) про міську адміністрацію експлуатацію, привілеї шляхти в містах, при чому за критерій визначено зміст документів чи за видовою ознакою – грамоти, жалувані грамоти, «листи», реєстри, декрети, рішення («вироки») [2, с. 67, 68]. У дещо видозміненому вигляді вона виглядала так: привілеї на ярмарки, торги, вибирання мит, цехові привілеї, локаційні грамоти, листи про надання магдебурзького права [5, с. 17]. При характеристиці цехових документів, стан збереженості яких не можна вважати задовільним, було виділено акти про внутрішню організацію, фінансові документи, цехові постанови, угоди та заяви [5, с. 47]. Було виділено групи джерел з історії Луцького (різновиди) та Львівського братств (види та різновиди) [5, с. 48].

Можна говорити про те, що М.П. Ковальський виділяв в один класифікаційний блок джерела описово-статистичного характеру. При цьому він цілком справедливо наголошував на характері інформації таких джерел. Остання стосувалася обороноздатності, складу населення, його повинностей, характеристик приписаних до міст сіл тощо [2, с. 34]. Для цієї категорії джерел використовувалися терміни: описи (інвентарі), інвентарі, інвентарні описи, описи замків, 1545 – перша ревізія, інвентарі чи описи замків, реєстри сіл, дворів і ін., акти ревізії [2, с. 31, 34, 60 та ін.].

Цікавим і цілком виправданим є підхід М.П. Ковальського до територіальних (точніше, етнічних, національних) меж джерельної бази історії України. Так, при характеристиці видань Віленської археографічної комісії він розглянув холмські джерела [2, с. 95], але не відносить до українських підляські джерела [1, с. 23]. Здається доцільним, що ці межі можна розширювати і на прикладі Волині, і Київщини, і Галичини. Доречною є відмова від характеристики джерел, які хоч і відносяться до історії України (і не тільки) та при вказівці на їх розташування в публікаціях, але видавцями взято з чеських архівів [3, с. 46 – 47]. Адже їх характеристика вимагала спеціального вивчення структури джерельної бази ранньомодерної Чехії.

Ним була запропонована (та частково реалізована) так звана “стадіальна” модель характеристики джерельної бази, згідно з якою на першому етапі здійснюється розгляд на видовому рівні, що дає змогу “чіткіше визначити коло джерел в їх типологічній багатоманітності”, після чого виділяються сукупності джерел з окремих проблем – “проблемно-тематичний принцип групування та систематизації” [5, с. 6].

Для розгляду в даному матеріалі використано тільки монографічні праці М.П. Ковальського, хоча різні аспекти типології джерел з історії України піднімалися вченими і в подальшому. Як видно, він застосовував цілий набір типологізаційної термінології. Пов’язана вона була з кількома моментами. Перше, це – співвідношення таких понять, як класифікація та систематизація. Під останньою малося на увазі, скоріше за все, впорядкування сукупності джерел (наприклад, аналіз та систематизація свідчень, систематизовані зібрання уставів, виходячи з різновидів та змісту проведена систематизація актових записів [1, с. 14; 2, с. 59; 3, с. 11]). Одно корінним з нею був застосований при визначенні структури джерельної бази термін «система». Все це поряд з такими поняттями, як «група», «вид», «різновид» вимагає, очевидно певних уточнень. Здається, необхідно чіткіше ієрархізувати всі ці поняття як такими, що вже є прийнятими в джерелознавстві і використовуються (хоча й неузгоджено) при проведенні типолого-видової класифікація та типології історичних джерел.

У випадку історіографічного підсумування напрацювань того чи іншого історика важливим (якщо не більше) є визначення перспектив його доробку для подальшого вивчення проблеми. У випадку з працями М.П. Ковальського це тим більш доречно, що проблеми типології джерел з історії України XVI – XVII ст. він в подальшому уточнював та доповнював, а також під його безпосереднім та ретельним керівництвом розглядали його учні на прикладі окремих категорій джерел та конкретно-історичної проблематики. На увагу потребує розгляд вже згаданого питання стосовно родового рівня письмових джерел. Можливо, варто внести корективи до рівнів застосування історико-типологічного методу загалом, доповнивши та ієрархізувавши їх за схемою «групування – класифікація – систематизація», де б відобразилися проблемний (за несуттєвими ознаками), власне видовий (за суттєвими характеристиками) та історико-системний підходи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск, 1979. 73 с.
2. Ковальський Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. Ч. 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Ч. 2. Днепропетровск, 1978. 114 с.
3. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. Ч. 3. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. Днепропетровск, 1978. 95 с.
4. Ковальський Н.П. Источниковедение истории XVI – первой половины XVII в. Ч.4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. Днепропетровск, 1979. 109 с.
5. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века. Днепропетровск, 1982. 92 с.
6. Ковальський Н.П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.): Акты о городах Днепропетровск, 1983. 70 с.
7. Ковальський Н.П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.). Днепропетровск, 1985. 64 с.
8. Ковальський Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. Днепропетровск, 1984. 84 с.

REFERENCES

- Koval'skij N.P. Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII v Litovskoj metrike i fondah prikazov CGADA. Dnepropetrovsk, 1979. 73 s.
- Koval'skij N.P. Istochnikovedenie i arheografija istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII v. Ch. 2. Analiz dorevoljucionnyh otechestvennyh publikacij istochnikov. Ch. 2. Dnepropetrovsk, 1978. 114 s.

Koval'skij N.P. Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII v. Ch. 3. Harakteristika publikacij istochnikov na inostrannyh jazykah. Dnepropetrovsk, 1978. 95 s.

Koval'skij N.P. Istochnikovedenie istorii XVI – pervoj poloviny XVII v. Ch.4. Obzor osnovnyh otechestvennyh sobranij arhivnyh istochnikov. Dnepropetrovsk, 1979. 109 s.

Koval'skij N.P. Istochniki po social'no-jekonomicheskoj istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII veka. Dnepropetrovsk, 1982. 92 s.

Koval'skij N.P. Istochnikovedenie social'no-jekonomicheskoj istorii Ukrainy (XVI – pervaja polovina XVII v.): Akty o gorodah Dnepropetrovsk, 1983. 70 s.

Koval'skij N.P. Istochnikovedenie istorii ukrainsko-russkih svjazej (XVI – pervaja polovina XVII v.). Dnepropetrovsk, 1985. 64 s.

Koval'skij N.P., Mycyk Ju.A. Analiz arhivnyh istochnikov po istorii Ukrainy XVI – XVII vv. Dnepropetrovsk, 1984. 84 s.